
NAXÇIVANIN QƏDİM ABİDƏLƏRİNİN MEMARLIĞI VƏ TİKİNTİ TEXNİKASININ METODOLOGİYASI

Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində e.ə. VI minillikdən Eneolit dövrü başlayır. Bütün Cənubi Qafqazda olduğu kimi, burada da Eneolit dövrü əkinçilik və maldarlığın geniş inkişaf tapması, yaşayış yerlərinin və əhalinin sayının artması, qabların formasında, hazırlanma texnologiyasında yeniliklərin meydana çıxması və yaşayış yerlərinin mədəni təbəqəsinin qalınlığı ilə fərqlənir. Bu dövrün yaşayış yerləri 0,5 hektardan 4,5-5 hektara qədər olan ərazini əhatə edir. Bəzi yaşayış yerlərində mədəni təbəqənin qalınlığı 10 m-ə çatır. Tikinti texnikasında çiy kərpicdən istifadə olunmağa başlanır. Qafqazda Eneolit dövrü abidəsi ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində I Kültəpədə öyrənilmişdir [1]. Arxeoloji qazıntılar Naxçıvan ərazisində tədqiq olunan qədim yaşayış yerlərinin memarlığında və tikinti texnikasında müxtəlif metodologiyalardan istifadə olunduğunu göstərir.

Son illər Naxçıvan ərazisində bu dövrə aid I Kültəpə, Ovçulartəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Sirab, Damlama, Sədərək və b. abidələr öyrənilmişdir. Bu abidələrin içərisində ən geniş tədqiq olunanı I Kültəpə və Ovçulartəpəsi [9, s. 31] olsa da, digər həmdövr abidələrdə də arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır.

I Kültəpə Naxçıvan şəhərindən 8 km şimal-şərqdə yerləşir. Bu abidənin Eneolit dövrü (dərinlik 13-19 m) təbəqəsində 13 tikinti qatı aşkar edilib. Birinci qat 18,8 m. dərinlikdə qeydə alınmış iki tikinti qalığından ibarətdir. Diametri 5-6 metrə çatan möhrə tikilinin divarının qalınlığı təxminən 10-15 sm.-ə çatır [2, s. 24-39].

Abidənin 17,2 m dərinlikdə yerləşən tikinti qatında iki otaq qalığına rast gəlinib. Dairəvi formalı bu tikintilər çay daşından hörülmüş, gil məhlulla bir-birinə bərkidilmişdir. Evlərin diametri 6-7 m, divarların qalınlığı 30-35 sm, salamat qalan hissəsinin hündürlüyü 20-25 sm. olub. Beşinci və altıncı tikinti qatları, müvafiq olaraq 16,8 və 16,45 m. dərinlikdə qeydə alınıb. Buradakı düz divar qalıqları da çay daşından hörülərək gil məhlulla bir-birinə bərkidilib. 16,15 m. dərinlikdə aşkar olunanyeddinci-səkkizinci tikinti qatlarından möhrə və çay daşı

ilə hörülmüş dairəvi və düzbucaqlı formalı tikintilər qeydə alınıb (şəkil 1). Qalan tikinti qatlarında olan evlərin hamısı dairəvi və düzbucaqlı olub, çay daşından və möhrədən tikilib [2, s. 28-38].

Beləliklə, I Kültəpənin Eneolit dövrü təbəqəsində yerləşən tikinti qalıqlarının hamısı çay daşından və möhrə divardan ibarət olub, dairəvi və ya düzbucaqlı planlıdır. Baxmayaraq ki, Azərbaycanın digər rayonlarında (Töyrətəpə, Şomutəpə və s.) aşkar olunan Eneolit abidələrində tikinti materialı kimi çiy kərpicdən geniş istifadə edilib, Kültəpədə çiy kərpicə rast gəlinmir. I Kültəpənin Eneolit təbəqəsi bu mədəniyyətin başlanğıcına və ya orta mərhələsinə aiddir. Burada Eneolit son-final mərhələsinə rast gəlinmir. Naxçıvan ərazisində bu dövrün son mərhələsi isə Ovçulartəpəsi (şəkil 2), Xələc, Ərəbyengicə kimi abidələrdə izlənilir. Regionun eneolit dövrü abidələri maldarlığın və əkinçiliyin inkişafı üçün dağətəyi və düzən ərazilərdə, su mənbələrinə yaxın yerlərdə—çay kənarlarında salınmışdır.

Naxçıvan və Urmiyaətrafı Eneolit yaşayış yerləri gil məmulatına, tikinti texnikasının bir sıra xüsusiyyətlərinə görə digər bölgələrdən fərqlənir. Naxçıvan abidələri daha çox Pijdəlitəpə, Yanıqtəpə, Göytəpə və Van gölü ətrafında olan Tilkitəpə ilə oxşardır. Göründüyü kimi, Naxçıvan zonasında evlər əsasən daş bünövrə üzərində möhrədən tikilmişdir. Onların diametri başlıca olaraq, 2-3 metrdir. Bəzi hallarda I Kültəpənin üst qatlarında 6-7,7 m. diametrində olan otaqlara rast gəlinir ki, belə otaqlar ilk Tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti üçün daha xarakterikdir.

Bu dövrdə kiçik yaşayış yerləri 1-1,5 ha sahəni, orta yaşayış yerləri 3-5 ha sahəni, böyük yaşayış yerləri isə 10 hektara yaxın sahəni əhatə edir [3, s. 29-51].

I Kültəpənin Eneolit təbəqəsinin möhrədən tikilmiş dairəvi formalı evləri birotəqlidir. Onlar 19 m.2-dən 56 m.2-dək sahəyə malikdir. Otaqların tutduğu sahə orta hesabla 37,5 m.2-dir. Tikinti qalıqlarından yalnız biri çoxotaqlı olub, ara divarları ilə bir neçə hissəyə bölünüb. Tədqiqatçıların fikrincə, belə otaqlarda 5-6 nəfərlik bir ailənin yaşaması mümkün olmuşdur [2, s. 238].

Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə aid yaşayış evləri, başlıca olaraq, dairəvi planlıdır. I Kültəpənin (şəkil 3) bu təbəqəsindən 40 tikinti qalığı aşkar edilmişdir. Evlər bir-birinin yaxınlığında, aralarında müəyyən keçid saxlanılmaqla tikilmişdir [2, s. 81]. Çoxtəbəqəli I və II Kültəpələrdə ilk Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid memarlıq və tikinti texnikasını əks etdirən dairəvi planlı otaqlar çay daşlarından hörülmüş təməl üzərində möhrədən, yaxud çiy kərpicdən tikilmişdir. I Kültəpədə möhrə və çiy kərpicdən hörülmüş

divarlara bütün tikinti qatlarında təsadüf edilmişdir. Tikintidə istifadə olunan çiy kərpiclər 44x20x12, 48x18x12, 40x20x10 sm. və s. ölçülərdə olmuşdur. II Kültəpənin ilk, başlanğıc mərhələyə aid alt qatlarında divarların təməldən yuxarı hissəsi əsasən möhrədən tikilmişdir [7, s. 10-14]. Yalnız VIII tikinti qatından başlayaraq (dərindən 11,4—10,8 m.) çiy kərpicdən istifadə olunub.

I Kültəpənin kərpic divarlarının tikinti texnikası diqqəti cəlb edir. Belə ki, kərpiclər bir sırada divar boyunca qoşa qoyulub, o biri sırada isə köndələnə yerləşdirilib. Bu zaman köndələn qoyulan kərpiclərin küncləri divardan 2-3 sm. kənara çıxıb. Tikinti zamanı divarda yaranan çıxıntılar suvaqla doldurulub. O.H.Həbibullayev qeyd edir ki, bu tikinti texnikası şübhəsiz ki, suvağın tökülməsinin qarşısını almaq və onun möhkəmliyini təmin etmək üçün edilib [2, s. 82]. Fikrimizcə, bu, əsasən ondan ötrü olub ki, divarlar yuxarıya doğru hördükcə içəriyə yığılır və daralır. Bildiyimiz kimi, o dövrün dairəvi planlı otaqlarının üstü kümbəzşəkilli örtüklə qapadılmışdır. I və II Kültəpələrdə dairəvi otaqların mərkəzində yastı dirək daşlarına rast gəlinməsi sübut edir ki, evlərin örtüyü mərkəzi dirəyə dayanmışdır. Bu, onu göstərir ki, dairəvi formalı evlər konik örtüyə malik olmuşdur. Bu örtüklərin həsir və gil suvaqla toxuma karkasdan ibarət olduğu ehtimal olunur [2, s. 102]. Təpə Gavurdaki bu tip evlərin örtüyü də kümbəzşəkilli olmuşdur [4, s. 177].

I Kültəpə, II Kültəpə (şəkil 4) və I Maxta abidələrində aşkar olunan dairəvi otaqların əksəriyyəti arakəsmə divarla iki hissəyə bölünmüş, onların birindən yaşayış sahəsi, digərindən isə təsərrüfat məqsədilə istifadə edilmişdir. Evlərin döşəməsi yaxşı döyəcənlənib, möhkəmləndirildikdən sonra, gillə suvanmışdır. Otaqların bəzisinin döşəməsində dairəvi təsərrüfat quyusuna rast gəlinir.

Dairəvi formalı evlərə həm Eneolit, həm də ilk Tunc dövrü abidələrində rast gəlinməsi, bu iki böyük mədəniyyətin memarlığının genetik bağlılığını göstərən amillərdəndir.

Cənubi Azərbaycanda – Urmiya hövzəsində yerləşən Kür-Araz mədəniyyəti abidələri də bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan abidələrinə bənzərdir. Onlar yüksək dağ kəsimləri ilə əhatə olunan düzənlik hissədə, əlverişli vadilərdə salınmışdır. II Kültəpədə evlərin gillə suvanmış döşəmələrində bəzən həsir qalıqları qeydə alınır. Evlərdə təsərrüfat küpləri yerə basdırılmış vəziyyətdə aşkar edilmişdir. Təsərrüfat quyuları adətən evlərin içərisində, bəzən isə binanın yaxınlığında qazılmışdır. Eneolit dövründən fərqli olaraq, ilk Tunc dövründə yaşayış yerlərinin həcmi böyümüş, onların tutduğu ərazi 0,5-1,5 hektardan 6-10 hektara qədər artmışdır.

Kür-Araz mədəniyyətinin orta mərhələsində yaşayış yerləri çoxluq təşkil edir. Belə ki, ilk mərhələdə I və II Kültəpələr, Ovçulartəpəsi, Sədərək və Xə-

ləcdən başqa, ikinci mərhələdə I və II Maxtalar, Şortəpə, Ərəbyengicə, Daşarx və s. abidələr meydana çıxmışdır.

Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsinə aid yaşayış evləri düzbucaqlı və qismən də dairəvi planlıdır. Divarlar daş təməl üzərində çiy kərpicdən tikilmişdir. Belə otaq qalıqları I və II Kültəpələrin üst qatlarında və I Maxtada izlənilib. II Kültəpənin V tikinti qatında (şəkil 5) aşkar olunan çoxotaqlı evin qalıqları daş təməl üzərində çiy kərpiclərdən tikilib. Kərpiclərin ölçüsü 40x40x10 sm.-dir. Evin şimal divarı daha enli olub, bir neçə sıra çiy kərpicdən hörülüb. Bu divarın cənub tərəfində möhrədən tikilmiş səki qalığına və iki ədəd öküz başı formalı ocaq qurğusunun hissələrinə rast gəlinib. Ehtimal edirik ki, tikintinin bu hissəsi patriarxal ailəyə mənsub ziyarətqah olub [5, s. 49].

IV tikinti qatında, metaləitmə kürəsinin ətrafında rast gəlinən divar daş təməl üzərində bir sıra çiy kərpicdən tikilib. II Kültəpənin ikinci tikinti qatında aşkar olunan çoxotaqlı ev yənlərdə iri həcmli çay daşlarından hörülərək, arası kiçik daşlarla doldurulub. Bu evin otaqları qapı keçidi vasitəsilə bir-biri ilə əlaqələndirilib. Evin qərb divarının qalınlığı 1,5 m.-dir. Bu tikinti qatındakı digər düzbucaqlı otağın divarları kvadrat formalı, ölçüləri 40x40x10 sm. olan iki sıra çiy kərpicdən tikilib. Birinci qatdakı bir-birinə paralel, təsərrüfat məqsədi ilə inşa edilmiş divarların da qalıqları daş təməl üzərində, eyni texnika ilə tikilmişdir. Divarın tikintisində istifadə olunan çiy kərpiclər kvadrat formalıdır [5, s. 53].

Düzbucaqlı otaqların içərisində dayaq dirəkləri üçün daşların olmaması göstərir ki, belə evlərin damı yastı olmuşdur [2, s. 102-103]. II Kültəpədə ilk Tunc dövrünün son mərhələsinə (şəkil 6), həmçinin orta Tunc, son Tunc və ilk Dəmir dövrlərinə aid müdafiə divarlarının qalıqları vardır. İlk Tunc dövrünün son mərhələsinə aid müdafiə divarının bir ucu 400 m.²-lik qazıntı sahəsindən 4-5 metr kənarda qaldığından, onu tam tədqiq etmək mümkün olmamışdır. Çox güman ki, orta Tunc dövrünə aid müdafiə divarı ilk Tunc dövrünə aid müdafiə divarının qalıqları üzərində tikilmişdir.

Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinə əks etdirən Göytəpənin K1 təbəqəsində eni 1,65 m. olan müdafiə divarı vardır. Çiy kərpicdən tikilmiş bu divar ola bilsin ki, vaxtilə bütün yaşayış yerini əhatə etmişdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, hələ Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsində bir neçə yaşayış yerinin (Qudaberdka, Qaraköpəktəpə, Göytəpə, Maxrablur, Qaraköpəktəpə, Qobustanda Dairə və s.) ətrafında müdafiə divarları tikilmişdir. Belə divarlara Cənubi Qafqazın və Ön Asiyanın bir sıra abidələrində rast

gəlinmişdir. Belə ki, Şenqavit yaşayış yeri 4 m. enində olan daş divar, qala bürcləri, yeraltı keçid və xəndəklərlə, Şreş-Blur, Moxra-Blur, Muxənnət-Təpə abidələri müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdur [3, s. 73]. Müdafiə divarlarına Yanıqtəpə yaşayış yerində də rast gəlinmişdir. Eni 4,6-5 m. olan bu divarlar yonulmamış qaba daşlardan tikilmişdir.

Demək olar ki, Naxçıvanın Kür-Araz abidələrində tədqiq edilən yaşayış evləri olduqca kiçik həcmli. II Kültəpədə aşkar edilmiş otaqların ən kiçiyinin diametri 4,6 m, ən böyüyününkü isə 7,5 m.-dir (yeganə X tikinti qatındakı otağın diametri 12 m.-dir) [6, s.10-12]. Yaşayış evlərinin sahəsi orta hesabla 25-30 m²-dir. Hər bir evin köməkçi tikintiləri vardır. Bu vəziyyət I Kültəpədə də izlənilib. II Kültəpədə qeydə alınan dairəvi planlı otaqlardan birinin sahəsi 59 m²-dir [5, s. 155]. Şübhəsiz ki, bu dövrdə iki-üç ailədən ibarət patriarxal kollektivlər də olmuşdur (Qeyd edək ki, Mingəçevirdə də sahəsi 112 m.² olan evə rast gəlinmişdir).

Yaşayış evlərinin memarlığının və tikinti texnikasının öyrənilməsi Kür-Araz mədəniyyəti dövründə Eneolit ənənələrinin qorunub saxlandığını və inkişaf etdirildiyini göstərir. İstər Eneolit, istərsə də Kür-Araz mədəniyyəti dövründə evlərin əsasən dairəvi formada tikilməsi, düzbucaqlı evlərin (II Kültəpənin üst qatları istisna olmaqla) və təsərrüfat binalarının azlığı, inşaat materialı kimi gil möhrədən, çiy kərpicdən, çay daşından istifadə edilməsi deyilənlərə sübutdur. Fərq orasındadır ki, Eneolit dövründə dairəvi və düzbucaqlı tikililər bir-birindən ayrı olsa da, ilk Tunc dövründə bunlar vahid kompleks halında meydana çıxmışdır.

Son olaraq qeyd edək ki, I Kültəpə abidəsinin Eneolit və ilk Tunc dövrü təbəqələri arasında müəyyən oxşar xüsusiyyətlər istisna olmaqla, varisliyi tam təmin etmək mümkün olmamışdır. Lakin Naxçıvan ərazisində yerləşən Ovçular təpəsi, Xələc, Ərəbyengicə, Aşağı Daşarx kimi abidələr [8, s.13-109] Eneoliddən ilk Tunc dövrünə keçid mərhələsi üçün bir növ baza olmuş, bu iki mədəniyyətin memarlığı və tikinti texnikasında izlənən bir sıra xüsusiyyətlərlə onlar bir-birini tamamlamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959.
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, “Элм”, 1982., 315 стр.
3. Кушнарева К.Х. Южный Кавказ в IX-II тысячелетиях до н.э. Санкт-Петербург, 1993, 312 стр.

4. Чайльд Г. Древнейший Восток в свете новых раскопок. Издательство иностранной литературы, Москва., 1956, 383 стр.
5. Сеидов А.Г. Раннебронзовая культура Нахчывана. ВГТУ, Воронеж, 2002, 200 стр.
6. Алиев В.Г., Сеидов А.Г., Ашуров С.Г. Археологические исследования культурного слоя эпохи ранней бронзы Кюльтепе II (1985 г.) AGIA, Баку, «Элм», 1986, с.10-12.
7. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan, Bakı, "Elm", 1979, 76 səh.
8. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şəhur, Bakı, "Nurlan", 2012, 466 səh.
9. Baxşəliyev V.B., Marro C., Aşurov S.H. Ovçulartəpəsi., Bakı, "Elm", 2010, 156 səh.

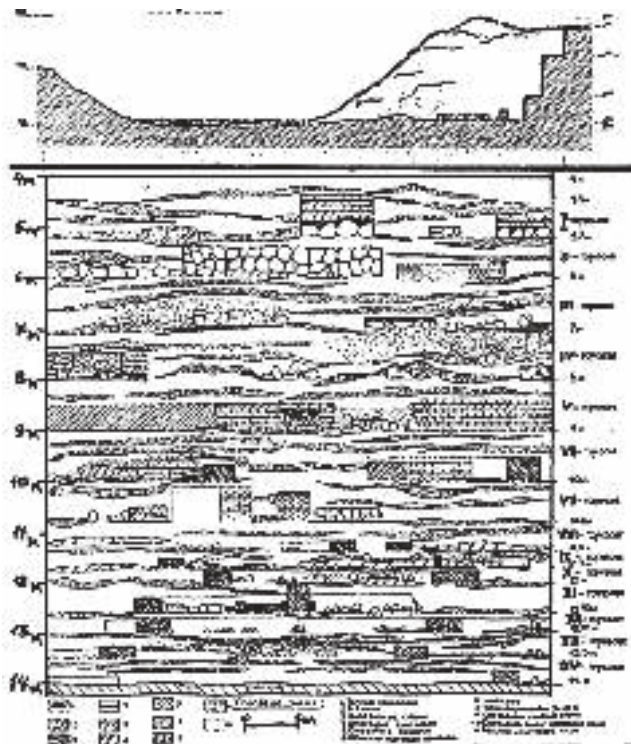
Açar sözlər: mədəni təbəqə, tikinti qatı, Kür-Araz mədəniyyəti, çiy kərpic, dairəvi planlı.

Аббас Сеидов (Азербайджан)

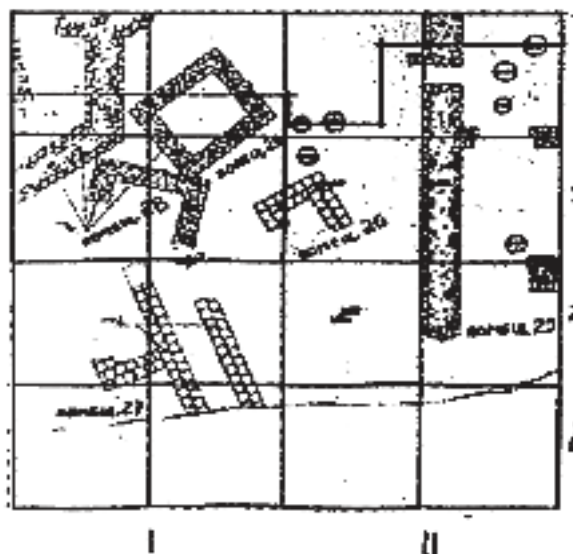
Архитектура древних памятников Нахчывана и методология строительной техники

В статье говорится об архитектуре и строительной технике древних поселений, относящихся к энеолиту и эпохе ранней бронзы (VI-III в. до н.э.) на территории Нахчыванской Автономной Республики. Как видно из археологических раскопок, жилые дома и хозяйственные постройки строились из глинистого материала, основание которых складывалось из речного булыжника. Дома, относящиеся к Энеолиту, в основном имели круглую в плане форму, иногда завершенную перегородкой. Круглые и прямоугольные дома составляли большинство и в начальном периоде ранней Бронзы. Однако все строения позднего периода были прямоугольными. В этот период в качестве строительного материала применялся и кирпич-сырец.

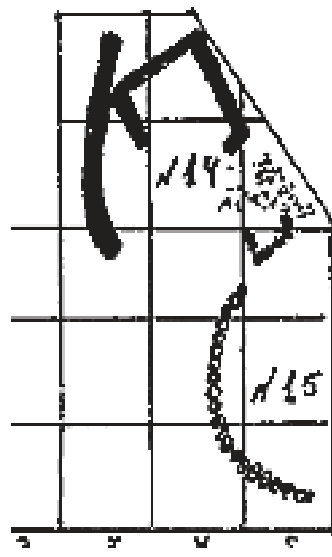
Ключевые слова: культурный слой, строительный пласт, Куро-Аракская культура, кирпич-сырец, круглый в плане.

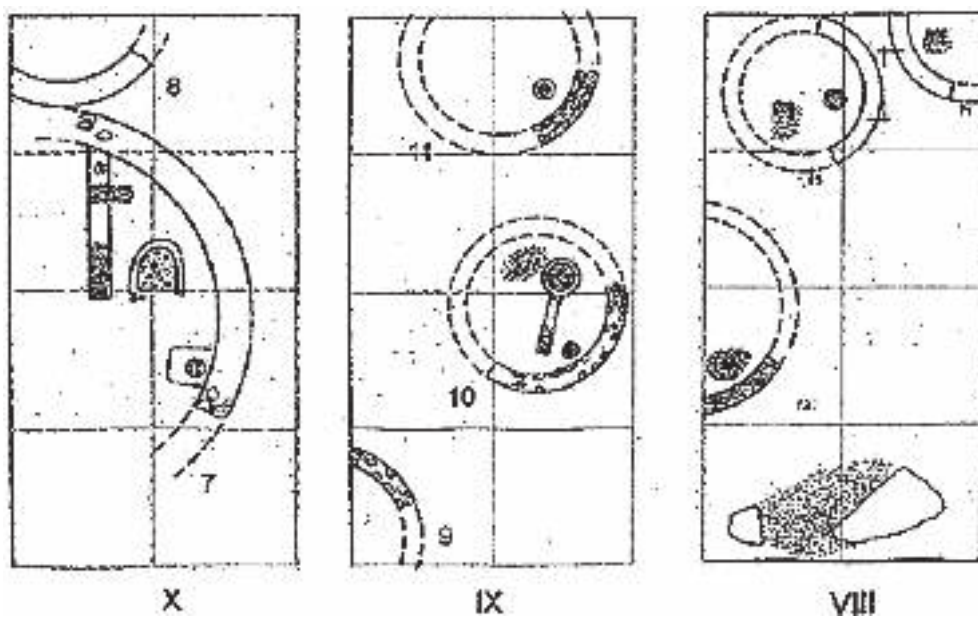
Şəkil 4. II Kultəpə. İlk Tunc dövrü təbəqəsinin stratigrafiyası

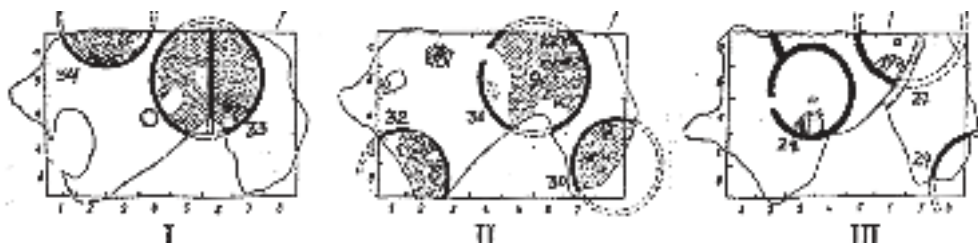
Şəkil 6. II Kultəpə. ilk Tunc dövrü

Şəkil 1. I Kultəpə. Eneolit dövrü

Şəkil 5. II Kültəpə, ilk Tunc dövrü

Şəkil 3. I Kültəpə, ilk Tunc dövrü